

National and cultural peculiarities of emotional phraseological units and translation methods

A. Shaimanov

Bilal-arman@mail.ru

Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Key words: Emotion, phraseological units, translation, emotiology, target language, translation language.

Abstract: This article discusses ways of translating phraseological units of domestic and foreign scholars. Also, considered ways of translating of emotional phrases in Kazakh and English languages because of their national and cultural features.

УДК 811.512.122'25=11171'25

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмофразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері және оларды аударудың тәсілдері

А. Шайманов

Bilal-arman@mail.ru

Абай атындағы ҚазҰПУ

Тірек сөздер. Эмоция, фразеологиялық тіркес, аударма, эмотиология, түпнұсқа, аударма тілі.

Аннотация. Мақалада отандық және шетелдік ғалымдардың фразеологиялық бірліктерді аудару тәсілдері сөз етілген. Сондай-ақ қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмофразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, оларды аударудың бірнеше жолдары қарастырылған.

XXI ғасырдағы лингвистика ғылымының жетекші тенденцияларының бірі – тілді антропоцентрикалық феномен ретінде теориялық тұрғыдан ұғыну. Қазіргі таңда антропоцентрика ғылымында адамның жеке қасиеттерін, психологиялық және эмоциялық көңіл-күйін зерттеудің маңыздылығы күннен-күнге артып бара жатқаны баршамызға белгілі. Сондай-ақ, аталмыш антропоцентрика ғылымында «адам мен тілді» және «тіл мен мәдениеті» ұштастыра, антропоцентрика мен лингвистика салаларында қыруар ғылыми зерттеулер жүргізілуде.

Көптеген психолог зерттеушілердің еңбектерінде адам – «өзінің ішкі сезімі мен рухани әлемін және ақыл есін тасымалдаушы» [1]. ретінде қарастырылады. Сонымен қатар лингвистика ғылымын зерттеп жүрген ғалымдар өздерінің алдына бірқатар күрделі мәселелерді мақсат етіп қойды. Атап

айтқанда адамның эмоциялық көңіл-күйі жан-жақты зерттеу және оның классификациясы жасау т.б. Сөйтіп, лингвистикалық зерттеулерді антропоцентрикалық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде ғылымның *эмотиология* деп аталатын бір саласы пайда болды. *Эмотиология* термині кең мағынада, адам өміріндегі эмоцияның рөлін зерттейтін ғылымның бір саласы. Ал, тар мағынасында лингвистиканың эмоциясы ретінде түсіндіріледі. Демек, бұл жерде *эмотиология* психология мен тіл білімінің тоғысуы негізінде адамның эмоциясы мен тіл арасындағы байланысты зерттейтін пән.

Алғаш рет бұл салаға қызығушылықтар XX ғасырдан бастап америкалық лингвист ғалым әрі этнолог Эдуард Сапир (1884–1939), XX ғасырдың жетекші лингвист ғалымдарының бірі швецариялық Шарль Балли (1865–1947) және француз лингвисті, тарихшы әрі қоғам қайраткері Мишель Бреаль (1832–1915) есімді тілші зерттеушілердің еңбектерінде көрініс таба бастады.

Эмоцияны зерттейтін лингвистика саласы яғни *эмотиология* – тіл ғылымынан бөлініп шыққан лингвистика ғылымының бір тармағы. Эмотиолог ғалымдардың негізгі зерттеу нысаны әлемнің лингвоэмоционалды бейнесін және оның тілдік концептуализациясын зерттеу. Осы сала бойынша В.И. Шаховский: «Эмотивный компонент значения и методы его исследования Волгоград, 1983», «Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка Воронеж, 1987», «Эмоции в деловом общении Волгоград, 1998», А.Н. Баранов: «Введение в прикладную лингвистику. Москва, 2001», А. Вежбицкая: «Meaning and culture (2006)», «Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and universals (1999)», «Semantics, Culture and Cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations (1992)», «Понимание культур через посредство ключевых слов, Москва, 2001», «Познание. Москва, 1996», Л.Ю. Буянова: «Терминологическая деривация в языке науки: когнитивность, семиотичность, функциональность», «Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности», С.В. Ионова: «Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве. 2014» және т.б. бірқатар ғылыми зерттеулер жүргізген. Сонымен бірге эмотиология ғылымның бірқатар тармақтарымен тоғысады. Атап айтқанда адамның психологиялық жағдайын зерттейтін лингвистика, аударматану, психология, философия және ғылымның басқа да арналарымен шектеседі.

Қазіргі таңда эмотиолог зерттеуші ғалымдардың алдында тұрған ең маңызды әрі күрделі мәселелердің бірі – эмотиология саласын басқа да ғылымның тармақтарымен салыстыра, салғастыра зерттеу болып саналады. Сондай-ақ, 1990 жылдардан бастап эмоционалды лингвистика саласын семантика, лексикография, фразеология, лингвомәдениеттану, лингвоконцептология, лингвокогнитология және аударматану салаларымен байланыстыра зерттелуде.

Аударма мәселесі үлкен өнер. Аударманың сапасы әрқашан аудармашының білім деңгейіне байланысты. Алдымен ол екі тілді де аса жетік меңгерген болуы керек. Дегенмен де, аудармашы екі тілді жетік меңгеруі де аударманың сапасан жақсарта алмауы мүмкін. Бұл арада фразеологизмдерді аудару барысында «фондық деректер», «фондық білім», «ұлттық фондық ақпараттар» үлкен рөл атқарады. Осы орайда аударма теориясына қатысты А.Федоровтың айтуынша: «Совокупность представлений о том, что составляет реальный фон, на котором развивается картина жизни другой страны, другого народа» [2].

Қазіргі таңда ағылшын тіліндегі фразеологизмдерді қазақ тіліне аудару мәселесі қазақ аударматануындағы өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бір халықтың рухы, жан-дүниесі екінші бір халыққа аударма тілі арқылы жетеді. Бір халықтың екінші бір халықпен қарым-қатынас жасауы, өзге халықтың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігімен танысудың басты құралы аударма екені баршамызға белгілі. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударылып жүрген көркем аудармада өз кезегін күтіп тұрған мәселелер көп. Солардың бірі – фразеологизмдерді аудару болып табылады.

Фразеологизмдер сөздер сияқты тіршіліктің барлық саласын қамти алмайды, дүниенің кез келген ұғымын атау (номинатив) бола алмайды, ол тек өз өрісінде, өз жағдайында құбылыстар мен заттар, адамның көңіл-күйін эмоционалды-экспрессивті бағалауда образда елестеумен, туынды номинация жасаумен шектеледі [3].

С. Влахов пен С. Флорин фразеологизмдерді түпнұсқа тілден аударма тілге аударудың мынандай жолдары бар екендігін көрсетеді:

- 1) Фразеологизмнің аударма тілде кездескен эквивалентін (баламасын) беру арқылы аудару;
- 2) Аударма тілдегі вариантын (аналогын) беру арқылы;

3) Аударма тілде түпнұсқа тілдегі фразеологиялық тіркестің баламасы да, өзге нұсқасы да болмағандықтан, фразеологиялық емес тіл құралдарымен беру арқылы [4] аудару.

Тіл-тілдегі эмоцияны бейнелейтін фразеологиялық тіркестер де заман дамуына орай қолданыс аясының кеңейе түсетініне ғылыми зерттеулер барысында көз жеткізуге болатынын айтып өту керек.

Мысалы, *жауыр болды*, (әбден мезі қылды, ығыры шықты) деген тұрақты тіркестің негізінде көп мініліп арқасы жара болған аттың бейнесі елестейді. Алғашында атқа байланысты шыққанымен, қазіргі кезде ол мағынасы ұмытылып, қайта жасалынып адамға байланысты айтылады.

Фразеологияның қалыптасу құбылысына адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі негіз болған. Қазақ тіліндегі «*arc tu*» (беттен алу, қарсы келу) деген фразеологизмнің негізінде иттің қарсылық білдіріп, айбат шегуі жатыр. Кейіннен бұл мағына да адамға қатысты айтылатын болған. Ал, енді *от ала келген кісідей* деп, асығыс-үсігіс, мұрнына су жетпей жүрген кісіге айтылады. Мұнда от аркалап келген кісінің бейнесі жатыр. Сондай-ақ, *құрдай жорғалады, бармағын тисітеу, санын соғып қалу, мұрттай ұшу*. Ағылшын тілінде: *hide behind smb's back* (біреудің артына тығылу), *stamp one's foot at smb* (жер тебу), *pull one's hair out* (шашын жұлу) т.б. деген фразеологизмдердің жасалуының барлығында ойда қорытылған құбылыстардың нақтылы себеп болғанын көруге болады. Осы орайда қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің фонетикалық, морфологиялық және семантикалық тұрғыдан кейбір ерекшеліктерін айтып өтуді жөн көрдік. Бұл мәселемен көрнекті зерттеушілер К. Аммер, В. Порциг, Л. Вайсгербер, Х. Виссеман, В. Жуков, Қ. Құсайынов, С. Өткелбаева т.б. отандық және шетелдік зерттеуші-ғалымдар зерттеп жүр. Осы орайда қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмофразеологизмдердің фонетикалық ерекшеліктеріне қысқаша тоқталып өтейік. Мысалы: *у да шу (у-шу) болды, ың жоқ, шың жоқ, ләм-мим демеу*. «Үндемеу, жұмған аузын ашпау» деген мағынаны білдіреді. Мысалы: Күнбала көпке шейін *ләм-мим демеу*, ат үстінде томсарумен келеді. (С. Омаров «Қызыл»). Бұл тіркесті түп төркінін түркі немесе туыстас тілдерден іздеп әуреленудің қажеті жоқ. Себебі, бұлар араб тілінде қатар келетін екі дыбыстық есімдер: олардың бірі – «л» – «ләм», екіншісі – «м» – «мим» болып келеді [5].

Ағылшын тіліндегі: *to whistle for it* (оған ысқыру). Бұл тіркес ерте кездегі теңізшілердің «ысқырғанда дауыл туады» деген сеніммен туындап, қазіргі кезде «бірденені босқа іздеу, қалау» деген мағынаны білдіреді.

To applaud to the Echo (Эхоға қол шапалақтау). Яғни, «біреуге салтанатты қол шапалақтау» деген мағынадағы тіркес ертеде Роман аңызымен байланыстырылады. Эхо атты нимфаның (грек мифологиясында табиғаттың әр түрлі күштерін жасаушы екінші дәрежелі құдай) Нарцисс деген қызға ғашық болып, одан жауап ала алмай, қыздың даусы жеткен жерден кейін көңілі құлазып, қайғыдан жүдеген кейпі негізінде түсіндіріледі.

Ал енді, эмофразеологизмдердің морфологиялық тұрғыдан жасалынған ерекшеліктеріне тоқталып өтелік. Мысалы: *ағыл-тегіл жылау*. «Ағыл-тегіл» қос сөзіндегі бізге құпия, жұмбақ болып тұрғаны, екінші сөз – «тегіл». Ал, «ағыл» болса, «ағу» етістігінен «ыл» жұрнағы арқылы етіс тудырып тұрғанын байқауға болады. Қос сөздер көп жағдайда мағынасы бір-біріне жақын сөздерден құралатынын ескерсек, «тегіл» сөзінің бастапқы түбірі «төк» екендігін күмәнданбай-ақ айта аламыз. Алдымен осыған «іл» қосымшасы қосарлану арқылы «ағыл-тегіл» болып, уақыт өте келе «ө» дыбысы «е» - ге өзгертіліп айтылып, «ағыл-тегіл» қалпында қолдану дағдыға айналған. Бұл эмофразеологиялық тіркес «егілді, көз жасын көл қылды» деген мағынаны береді.

Ағылшын тілінде: *hard up* – «қиын жағдайда қалу» мағынасындағы бұл тіркес теңізде тұрған күшті дауылмен араласқан теңізшілердің іс-әрекеті негізінде қалыптасқан. Олар кеменің тетік тұтқасына ие болып, дауыл соққан жақтан кеменің басын бұрып, аман қалуда бар күшін салуға мәжбүр болған.

Эмофразеологизмдердің семантикалық тұрғыдан жасалынған фразеологизмдер қостілде баршылық. Мысалы, *аузынан ақ ит кіріп, (қара) көк ит шығу* фразеологизмін қарастырсақ, ол «көк долы, ұялмай қысылмастан аузына келгенін айтып, балағаттау» мағынасын береді. Аталмыш эмофразеологизмнің қалыптасуына «ит» семасының ақ және қара түсті болуы халық ұғымымен ұштасып жатыр. «Ақ» түс адалдық пен пәктік т.б. ұғымын білдірсе, «қара» түс қазақтың ұғымында арамдық пен жамандық мағынасын білдіреді. Бұл жөнінде М.М. Капыленко: «Қазақ тілінің мақал-мәтелдері мен фразеологиялық тіркестерінде ит атауы жағымсыз мәнде». Мұны У. Тұрманжолловтың (859), М. Аққозинаның (30), академик І. Кеңесбаевтың фразеологиялық сөздігінен (429) жинақталған фразеологиялық тіркестерді көруге болады (5,45) [6].

Ағылшын тілінде: *to play the giddy goat* (ұшқалақ текедей ойнақшу). «Ақымақтану» мағынасын беретін бұл тіркес текенің секіректен ойнақшыған жеңіл мінезінің негізінде қалыптасқан.

To bandy words with - тіркесі ертедегі ағылшындардың ойыны негізінде қалыптасқан. Хоккей ойынына ұқсас бұл ойындағы имек таяқпен допты әрі-бері ұрғыштап, соңынан қуу элементі кейіннен болмашы нәрсеге «таласу, қарысып болмау» мағынасын беретін тіркес қалыптасқан.

Қоғамдық факторларға, тілдің ішкі заңдарына байланысты белгілі бір сөз тіркесінің негізгі, номинативті мағынасы мен туынды, коннотативті мағынасы ауысып өзгеріп отырады. Фразеологизмнің жасалу негізі болып табылатын еркін сөз тіркестері мағыналық тұрғыдан жаңа тілдік бірліктердің туындауына арқау болатын тілдік прототиптер рөлін атқарады. Халықтың өзі қоршаған ортаға ерекше мән беріп, заттар мен құбылыстарды танып білуде басты белгілерін салыстыру, ұқсату сияқты қасиеттерін жинақтап, ортақ белгілерінің негізінде жаңа ұғымға атау берген. Бір затқа не құбылысқа ат беру әр халықтың мәдениетіне, тілінің ерекшелігіне, дүниетанымына байланысты қалыптасады. Мысалы: қаз.: *күлкіден ішегі үзілу, қуанғаннан басы көкке жету*. Ағыл.: *grin like a Cheshire, As pleased as a dog with two tails*

Қазақ және ағылшын тілдері адамның көңіл-күйін білдіретін фразеологиялық бірліктердің уәждемесін лингвомәдени тұрғыдан талдай отырып, төмендегідей ұқсастықтар мен айырмашылықтарын көрсетуге болады:

1) о баста еркін фразеологиялық бірліктер негізінде қалыптасқанмен, уақыт өте келе ықшамдалып, бейнелілік қалпын сақтай отырып, аз сөзбен терең мәнді білдіретін тілдік бірлікке айналған;

2) екі тілде де фразеологиялық бірліктердің көпшілігі бір затқа, құбылысқа, оқиғаға байланысты туындаған. Олардың кейбірі уақыт өте келе мағыналық тұрғыдан дамып, жаңа үстеме мағынаға ие болса, енді бір тобы өзінің бастапқы мәнін сақтай отырып, ауыс мағынаға ие болған;

3) екі тілде де фразеологиялық бірліктер затты, құбылысты, іс-әрекетті бейнелей, салыстыра суреттегенде астарлы мағынада қолданылады;

4) фразеологиялық бірліктердің компоненттері көбіне тұра мағынасынан алшақтап, жинақталып келіп бір ұғымды білдіреді. Сондықтан, фразеологиялық мағынадан оның құрамындағы компоненттер мағыналары түрлі дәрежеде көрініс табады;

5) екі тілдің де фразеологиялық бірліктерінің мағыналық даму үрдістері әр түрлі деңгейден, сатыдан көрініс береді. Оған ұлттық менталитеттің ерекшелігі, қоршаған ортаны түрлі көзқараспен қабылдауы дәлел бола алады

Екі тілдегі эмофразеологизмдердің ұлттық-мәдени сипаты мен аудару тәсілдерін зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың фразеологиялық бірліктерді аударудың бірнеше әдіс-тәсілдерімен және аудару үрдісі кезінде сақталатын тәртіптермен танысып шықтық. Ғалымдар тарапынан ұсынылған фразеологизмдерді аудару жолдарын негізге ала отытып, адамның эмоцияналды көңіл-күйін білдіретін эмофразеологизмдердің аударылу жолдарына мысалдар келтірдік [8].

Суреттеме аударма (түсініктеме аударма) – деп негізгі тілдің фразеологизмінің мағынасын аударылып жатқан тілге қарай сөзбен аудару тәсілін айтамыз. Суреттеме аударма аударылып жатқан тілде эквиваленттер мен аналогтар болмаған жағдайда ғана қолданылады. Суреттеме аударма – түсініктеме, алыстырма, сипаттама, түсіндірме сияқты фразеологизмнің мазмұнын мүмкіндігінше анық және қысқа пішінде беру амалдары болып табылады. Мысалы:

Ағылшын тілі	Қазақ тілі
<i>To show the white feather</i>	<i>Қорқу, үрейлену (ақ қауырсын көрсету деп қазақ тілінде қолданылмайды)</i>
<i>grin like a Cheshire</i>	<i>Күлу, мәз болу (Чешайр мысық тәрізді күлу)</i>
<i>be like a dog with two tails</i>	<i>Қуанышты болу (екі құйрық ит сияқты болу)</i>
<i>as pleased as a dog with two tails</i>	<i>Қуану (екі құйрықты ит сияқты қуану)</i>
<i>dumb as a fish</i>	<i>Үн-түнсіз қалу (балықтай мылқау болу)</i>

Калькалау тәсілі – фразеологиялық аударманы мүлде қолдануға

келмейтін жағдайда және фразеологизмнің мағыналық-стилистикалық және экспрессивті-эмоцияналды мағынасын толық бере алмайтын кезде, оқырманға тұрақты сөз тіркесінің бейнелік негізін жеткізу мақсатында пайдаланылады.

Ағылшын тілі	Қазақ тілі
<i>as happy as kings</i>	<i>Корольдей бақытты</i>
<i>as limp as a rug</i>	<i>Кілемпедей мылқау</i>
<i>as a merry as a marriage-bell</i>	<i>Үйлену тойындағы қоңыраудай қуанышты</i>
<i>laugh like a little Audrey</i>	<i>Аудрю сияқты күлу</i>
<i>ants in one's pant</i>	<i>шалбар киген құмырсқадай (ыңғайсыз сезіну)</i>

Толық баламамен аудару тәсілі.

Толық баламалар деп біз қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің мағынасы, коммуникативтік құрамы, бейнелілігі, грамматикалық құрылысы және стилистикалық реңкі бірдей сәйкес келген бірліктерді айтамыз.

Жартылай баламамен аудару тәсілі – қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық

	Ағылшын тілі	Қазақ тілі
	<i>Have lost one's tongue</i>	<i>Тілін жұту</i>
	<i>Beat one's head against a stone</i>	<i>Басын тасқа ұру</i>
	<i>Take oneself in hand</i>	<i>Өзін-өзі ұстау (сабырлы болу)</i>
	<i>Take oneself in hand</i>	<i>Өзін-өзі ұстау (сабырлы болу)</i>
	<i>Afraid of one's shadow</i>	<i>Көлеңкесінен қорқу</i>

тіркестердің мағынасы жағынан және стилистикалық түрлері сәйкес келетін, бірақ лексикалық тұрғыдан біраз өзгерістері бар, сондықтан да бейне бір-бірінен сәл ауытқитын қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологизмдерін айтамыз.

	Ағылшын тілі	Қазақ тілі
	<i>Cry one's eyes out</i>	<i>Көз жасын көл қылды, ағыл-тегіл жылау</i>
	<i>Devour smb, smth one's eyes</i>	<i>көзін алмай қарау</i>
	<i>Eat one's heart out</i>	<i>Жанын қоярға жер таппады</i>
	<i>Fall in love</i>	<i>ғашық болу</i>
	<i>Pipe one's eye</i>	<i>Көз жасы көл болу</i>

Лексикалық баламамен аудару тәсілі. Эквиваленттердің басқа түрін қолдана алмайтын кезде лексикалық баламаларды қолданамыз.

		Қазақ тілі
	<i>Freak out</i>	<i>Ашулану</i>
	<i>Get rattled</i>	<i>Ашулану</i>
	<i>Get under one's skin</i>	<i>Уайымдау</i>
	<i>Go up in the air</i>	<i>Блзалану</i>
	<i>Pale around the gills</i>	<i>Қорқыныштан бозару</i>

ӘДЕБИЕТ

- [1] Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Academia, 2004.
- [2] Федоров А. Основы общей теории перевода. – Москва, 1983
- [3] Жарықбаев. Қ. Психология. Алматы. «Білім», 1993).
- [4] Влахов С, Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва, 1988. С.193.
- [5] Нұрмағамбетов Ә. Қос сөздердің құпиясы. – Алматы: Жалын, 1991.–96б)
- [6] Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995.–178 с.)
- [7] Ағабекова Б.Н. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңелердің ұлттық-мәдени сипаты.).

REFERENCES

- [1] Maslova V.A. Cultural linguistics. Moscow: Academia, 2004.
- [2] Fedorov A. Basis of the general theory of translation. Moscow, 1983
- [3] Жарықбаев. Қ. Психология. Алматы. «Білім», 1993.
- [4] Vlahov S, Florin S. Untranslatable in translation. Moscow, 1988.
- [5] Nurmagambetov. The secret of double words. Almaty: Jalyn, 1991.
- [6] Kopilenko M.M. Basis of ethnolinguistics. Almaty: Eurasia, 1995.
- [7] Agabekova B.N. The national and cultural features of similes in Kazakh and English languages. Almaty, 2010.

Национально-культурные особенности эмофразеологизмов в казахском и английском языках и методы их перевода

Шайманов Арман
Bilal-arman@mail.ru
 КазНПУ имени Абая

Ключевые слова: Эмоция, фразеологизм, перевод, этимология, оригинал, язык перевода.

Аннотация. В статье рассматриваются методы перевода фразеологических единиц отечественных и зарубежных ученых, а также несколько способов перевода эмофразеологизмов в казахском и английском языках с учетом национально-культурные особенности.